

# Mida tegi 36. eesti rinde- kaitsepataljon Novogradokis?

Peeter Kaasik\*

**K**aitsepataljon nr. 36 on eesti ajalookirjanduses seni kõige rohkem tähelepanu pälvinud keestlastest formeeritud politseiüksus Teises maailmasõjas. Seda põhjendatult, sest tegemist oli väga värvika ajalooa pataljoniga, mis jõudis oma sõjateel 1942. aasta hilissügisel välja ka Stalingradi rindele. Rohkem tuntakse pataljoni siiski seoses 1942. aasta augustis Valgevenes Novogradoki (Nowogródek, Navagrudak) piirkonnas toimunud juudi rahvusest isikute massimõrvaga, mille käigus hukati Djatlovos (Djatlowo, Dzyatlava) 6. augustil 1942 umbes 2000, Novogradokis 7. augustil ligi 3000 juuti.

1960. aastatel uuriti Iisraelis ja Saksamaa Liitvabariigis 36. kaitsepataljoni võimalikku seotust inimsusevastaste kuritegudega 1942. aastal Valgevenes. Muu hulgas esitati NSV Liidu julgeolekuorganitele järelepärimisi. Üksikuid katkeid sellest kirjavahetusest leidub seetõttu ka Eestis. Tõendusmaterjali ei leidunud.<sup>1</sup> Taasiseseisvunud Eestis alustasid õiguskaitseorganid Simon Wiesenthali keskuse nõudel niisamuti tõendite otsimisega, kuid ei leidnud ka nemad selles küsimuses midagi uut.

Sellele vaatamata on Eestis teema jätkuvalt üleval seoses 2001. ja 2005. aastal ilmunud Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Rahvusvahelise Komisjoni ehk Max Jakobsoni komisjoni kokkuvõtetega seni tehtud tööst, kus muu hulgas on esitatud väited 36. rinde-kaitsepataljoni seotuse kohta Novogradoki massimõrvaga.<sup>2</sup> Selle vastu on omakorda teatav seltskond aastaid häälelvalt protesteerinud, jõudes oma väidetes välja koguni sinnamaani, et KGB uurimistoimikud tuleb kuulutada kasutamiskõlbmatuks, sest enamik nende sisust on fabritseering.<sup>3</sup>

Olgu selle viimase väitega kuidas on, kuid 36. kaitsepataljoni võitlejate võimalik seotus Novogradoki veretööga tuleb tõepoolest välja sisuliselt ainult tollase Eesti NSV Riikliku Julgeoleku Ministriüriumi (MGB) uurimistoimikutest, kus mitmed 36. kaitsepataljoni mehed

\* Peeter Kaasik (1974), PhD, eesti Mälu Instituut, Suur Ameerika 12, 10412 Tallinn, peeter.kaasik@mnemosyne.ee

<sup>1</sup> Estn. Schuma. Btl. 36, Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen Ludwigsburg II 202 AR-Z 219 / 1967. Vt. ka Materialy na nacistkix prestupnikov, 15.07.1968–17.08.1971. ERAF, f. 133SM, n. 1, s. 3, l. 1–3.

<sup>2</sup> Vt. Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Rahvusvahelise Komisjoni raportid: II etapp – Saksa okupatsioon Eestis aastatel 1941–1944. [http://www.mnemosyne.ee/hc.ee/pdf/conclusions\\_ee\\_1941-1944.pdf](http://www.mnemosyne.ee/hc.ee/pdf/conclusions_ee_1941-1944.pdf); Kogumik eesti ajaloolaste koostatud täiendavatest ja selgitavatest tekstidest ilmus 2006. aastal ja soovitatav oleks raporteid ja kogumikku käsitleda koos, mitte eraldiseisvatena, et ei tekiks mulje, nagu käsitleks raport ainult 36. kaitsepataljoni tegemisi. Kogumikus samas ei seostata 36. kaitsepataljoni tegevust otseselt inimsusevastaste kuritegudega Valgevenes 1942. aastal. Vt. Estonia 1940–1945: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity / Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Edited by T. Hiio, M. Maripuu and I. Paavle. IKUES, Tallinn, 2006.

<sup>3</sup> Konkreetsemaid etteheiteid on kaks. Esiteks väide nimetatud 36. rinde-kaitsepataljoni osalemisest Novogradoki massimõrvas ja teiseks ei olda rahul 1941. aasta sõjasuve sündmuste kajastamisega. Lisaks tundub, et väieldakse vastu ka eesti sõjameeste võimalikule osalemisele inimsusevastastes kuritegudes laiemalt. Vt. nt. H. Lindmäe. Hinnang M. Jakobsoni rahvusvahelise komisjoni raportile. – Kultuur ja Elu 2011, nr. 3, [http://kultuur.elu.ee/ke505\\_okupatsioon.htm](http://kultuur.elu.ee/ke505_okupatsioon.htm); P. Varju. Eesti rahva vastupanuvõitluse hindamine. – Kultuur ja Elu 2013, nr. 2, [http://kultuur.elu.ee/ke512\\_vastupanu.htm](http://kultuur.elu.ee/ke512_vastupanu.htm); P. Varju. Eesti ajaloolaste eksimuste häbi. Muremõtteid meie lähiajaloo. – Kultuur ja Elu 2014, nr. 4, [http://kultuur.elu.ee/ke518\\_vaba\\_Eesti.htm](http://kultuur.elu.ee/ke518_vaba_Eesti.htm); P. Varju. Miks Riigikogu pelgab Eesti vabaduse eest võidelnud vanu sõjamehi? – Kultuur ja Elu 2011, nr. 4, [http://kultuur.elu.ee/ke506\\_varju.htm](http://kultuur.elu.ee/ke506_varju.htm).

rääkisid oma osalusest üsnagi üksikasjalikult. Kuidas need tunnistused saadi, võib vaid oletada, kuid igal juhul pole need tänapäeva õigusemõistmise seisukohalt kasutamiskõlblikud.

Küll on nimetatud tunnistused leidnud tänapäeval kasutust propagandarindel, kus ei tundu olevat mingit tähtsust sellel, et tunnistused saadi isegi sovetlikku õiguskorda silmas pidades ebaseaduslikult – sest alati võib väita, et tunnistus saadi võib-olla ebaseaduslikke meetodeid kasutades, kuid jutt ise olla sulatõde. Nii on mitmed selleteemalised dokumendid leidnud avaldamist ka täiesti kriitikavabalt.<sup>4</sup>

Siinkirjutaja eesmärgiks pole tuua Novogradoki veretõesse lõplikku selgust, pigem selgitada mõningaid küsimusi, mis on natukene Novogradoki massimõrva varju jäänud: mida 36. kaitsepataljon endast kujutas ja mida ta üldse Novogradokis tegi, tuginedes viimases küsimuses ühele dokumendile, millele on viidates ajakirjandusele mitmel pool vihjatud, kuid tundub, et käes on seda hoidnud vähesed.<sup>5</sup>

Lisaks küsiks ka seda, kas kohati üsnagi terav kriitika rahvusvahelise komisjoni aadressil selles küsimuses on ikka lõpuni õigustatud ja millele see kategoorilises vormis esitatud kriitika üldse tugineb.<sup>6</sup> Näiteks eespoolmainitud eri riikide õiguskaitseasutuste uurimised, millele kriitikud viitavad, ei rõhuta otseselt seda, et 36. kaitsepataljon ei osalenud nimetatud massimõrvas, vaid seda, et puuduvad sellekohased vettpidavad tõendid ehk nagu võtab asja kokku Kaitsepolitsei 24. juuli 2002 pressiteade: „Käesolevaks hetkeks pole Kaitsepolitsei leidnud autentseid dokumente, mis tõendaksid 36. Eesti Politseipataljoni osalemist juutide hukkamisel Novogradokis.“ Neid uurimisi ei tasuks seetõttu samastada üks-ühele ajaloolaste tegevusega, sest eesmärgid ja õiguslikud tagajärjed olid/on mõnevõrra erinevad.

## DOKUMENT:

Eesti Korrapolitsei ülema läviohvitser  
36. rinde-kaitsepataljoni juures –

Nowogródek, 16.8.1942

Ostlandi Korrapolitsei juhatajale  
Põhja-Venemaa kõrgema SS- ja politseijuhi<sup>7</sup> kaudu

Käsitleb: 36. Rinde-kaitsepataljoni tegevusraport, hetkel Nowogródekis

Saadetud: Kdr. d.Orpo., Abt. S 16/76 v. 19.5.42 u. Abt. V 16/36 v. 10.7.42, Erl. d.BdO. für das Ostland v.9.6.42-Kdo.Abt.V 10.09.

<sup>4</sup> Vt. Estonia: krovavyj sled nacizma 1941–1944 gody. Sbornik arhivnyx dokumentov o prestuplenijax estonskix kollaboracionistov v gody Vtoroj mirovoj vojny. Evropa, Moskva, 2006, lk. 8–22; Estonia: the bloody trace of nazism 1941–1944. New documents on crimes of Estonian collaborators during the Second World War. Moskva, 2007, lk. 6–18.

<sup>5</sup> Vt. nt. Kilode viisi arhiividokumente andis sama vastuse: Zuroffil pole tõendeid. – Eesti Päevaleht, 25.01.2003; J. Piirsalu. Uurimine vabastas eestlased natsisüüst. – Eesti Päevaleht, 25.01.2003.

<sup>6</sup> Parimaks näiteks ehk internetientsüklopeedia Vikipeedia vildakas artikkel Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Rahvusvahelise Komisjoni kohta, kus komisjoni tegevusest ei saa sisuliselt mitte midagi teada, peale selle, kes kuulusid komisjoni ja millal see tegutses. Küll on ära toodud põhjalik kokkuvõte kriitilistest seisukohtadest, aga ilma selgema vihjeta, mida täpsemalt kritiseeritakse ja kas see on ka õigustatud. Vt. [https://et.wikipedia.org/wiki/Inimsusevastaste\\_Kuritegude\\_Uurimise\\_Eesti\\_Rahvusvaheline\\_Komisjon](https://et.wikipedia.org/wiki/Inimsusevastaste_Kuritegude_Uurimise_Eesti_Rahvusvaheline_Komisjon)

<sup>7</sup> Pärast tsiviilvalitsuse sisseseadmist okupeeritud aladel määrati väegruppid Súd ja Nord juures olevad kõrge- mad SS-i ja politseijuhid samasse ametisse ka vastavalt Ukraina ja Ostland´i riigikomissariaatides. Nii oli väegrupi Nord tagala juhataja juurde määratud kõrgema SS-i ning politseijuhi ametinimetusest sellest ajast oli kõrgem SS-i ja politseijuht Põhja-Venemaal ja riigikomissariaadis Ostland (Höherer SS- und Polizeiführer (Befehlshaber) Ostland und Rußland-Nord).

I. Taktikaline rakendus.

- 1) Pataljon sõitis Tartust välja 2.8.1942 ja saabus Nowogródekisse 4.8.1942. Võitlusülesanne: partisanidevastane võitlus.
- 2) Pataljon rakendati kohe peale Nowogródekisse saabumist partisanidevastasesse võitlusse. Minski Korrapolitsei Komandöri korraldusel seisab pataljon alates 11.8.42 jälle marsivalmis. Alates 6.8.42 paigutati partisanidevastase võitluse jaoks 26-meheline komando Djatlowosse.
- 3) Ohvitserid, allohvitserid ja sõdurid on neile asetatud lootusi õigustanud. Väljaõppetasand on rahuldav.

II. Isikkoosseisu küsimused:

- 1) Väeosa vaim ja ülalpidamine, samuti distsipliin on rahuldavad. Meeste käitumist väljapool teenistust kontrollitakse ja parandatakse jooksvalt.
- 2) Kaotused: Pataljonil on üks surnu ja kaks haavatut.
- 3) Pataljoni käsutuses on 159 allohvitseri (norm on 83). Ülearvulisi allohvitseri kasutatakse allohvitseride asetäitjate ja sõduritena.
- 4) Siiaamaani on kaks meest keeldunud lepingut sõlmimast, nad soovivad oma tsiviilameti juurde tagasi pöörduda.
- 5) Autasustamisi ja kiituse avaldamisi pole.
- 6) Täitmata ametikohad: 4 ohvitseri üle arvu, 51 mehitamata sõdurikohta.

III. Kohtumenetlused SS- ja Politseikohtu jaoks.<sup>8</sup>

Puuduvad.

IV. Haldus- ja majandusküsimused.

- 1) Pataljon on paigutatud vene kaardiväekasarmusse. Majutuskoht on rohkem kui rahuldav ja hea.
- 2) a) Meeste vormiriietus on üldiselt rahuldav. Jalanõudega varustus võiks olla parem. On saadud 50 paari saapaid.  
b) Saapanaelu pole olnud enam mitu kuud. Samuti puudub saapasv. Nahkesemete hooldus on seetõttu kehv. Eriti on puudu hobuste nahkrakmetest ja nahkpaikadest. Puuduvad varurakmed. Kohati kasutatakse ranitsarihmasid.
- 3) Pataljoni liikmetele makstakse kahjutasu vastavalt Korrapolitsei Ülemjuhataja määrusele 6. maist 1942, VuR.IV/4 Nr. 2197/42. Kõigile pataljoni liikmetele on Tartus Eesti Pangas avatud oma konto. Vallalistele on sisse seatud hoiukonto. Abielumeeste raha antakse üle nende pereliikmetele.
- 4) Toidumoon ja marketender saadakse Sõjaväevarustusametilt 202.<sup>9</sup> Mõlemad on küllaldased ja head.
- 5) Ettetulevad probleemid: puuduvad.<sup>10</sup>
- 6) Eraldusmärgid on välja jagatud. Sõduriraamatud<sup>11</sup> puuduvad.
- 7) Kassa- ja arveldusjuhi valdkonnas probleemid puuduvad

V. Vastuluure ja vaimne hoolitsus.

- 1) Väeosa meeleolu on hea. Puuduvad kaebused suhtumises Saksa sõduritesse ja tsiviilelanikkonda.
- 2) Erilised juhtumid: puuduvad.  
Sabotaažijuhtumid: puuduvad.
- 3) Partisanid: pataljon on rakendatud eranditult partisanidevastaseks võitluseks.
- 4) Posti üleandmine: probleemid puuduvad.

<sup>8</sup> 1942. aasta veebruaris allutati abipolitseiüksused idaaladel vastavalt Himmleri korraldusele SS-i ja politsei erikohtumõistmisele (vt. punkt III). Vt. Korrapolitsei ülema Daluge ringkiri 12. veebruarist 1942. „Okupeeritud vene Ida maa-ala „Kaitsemeeskondade“ /Schutzmannschaften/ alluvust SS ja Politsei erikohtumõistmisele. – ERA, f. R-60, n. 1, s. 2a, l. 111; Der Befehlshaber der Ordnungspolizei für das Ostland. Kdo. Abt.Ia 10.03. Riga, 11.3.42. – ERA, f. R-77, n. 1, s. 9, l. 5.

<sup>9</sup> Heeresverpflegungsamt 202.

<sup>10</sup> Kuna ettekande vormi ennast pole õnnestunud leida, siis pole ka mõnede lahtrite sisu täpselt selge (vt. ka V/2, V/5).

<sup>11</sup> Soldbücher.

5) Ettetulevad probleemid: puuduvad.

6) Vaimne hoolitsus<sup>12</sup>; väeosal on 6 raadioaparaati. Ajalehti ja ajakirju ei saa senini kätte toimetada.

#### VI. Transport.

Pataljoni käsutuses on 3 veoautot ja üks sõiduauto. Rehvide puudumise tõttu ei ole sõiduauto kasutatav; ka vajab see üldist remonti. Veoautod on rahuldavas seisukorras.

#### VII. Relvastus, varustus ja välipost.

1) Relvade ja varustuse seisukord on rahuldav.

2) Puudu on püstolitest ja püstolite laskemoonast. Selle kohta on korduvalt taotlusi esitatud.

3) Pataljonil pole veel välipostinumbrit.

#### VIII. Tervishoid.

Langenute ja haavatute kohta vaata II./2.

Rivist väljalangemised haiguste tõttu: rahuldav.

#### IX. Veterinaarteenistus ning hobuse- ja sõiduvahendid.

Veterinaarteenistusel on puudu ravimitest. Pataljoni käsutuses on üle 24 hobuveoki. Need on halvasti ehitatud. Näiteks on nõrga tiisli tõttu 6 neist juba purunenud.

(Gierhake)

Kaitsepolitsei kapten ja läviohvitser.<sup>13</sup>

### KOMMENTAAR:

Alustuseks mõni sõna nimetatud dokumendi päritolust. 1942. aasta lõpul langes osa 36. rinde-kaitsepataljoni dokumente Stalingradi all Punaarmee kätte ning 1943. aasta 2. märtsil saatis Punaarmee poliitilise peavalitsuse osakonnajuhataja polkovnik Burtsev need EK(b)P Keskkomiteele, kust need omakorda suunati Eesti partisaniliikumise staabi operatiivosakonnale, mille arhiivifondis need on säilinud.<sup>14</sup> Seetõttu on 36. rinde-kaitsepataljoni ajalugu märgatavalt paremini dokumenteeritud kui teiste 1942. aasta alguses formeeritud kaitsepataljonide tegevus.

Tegemist on ka näitega ühest ettekandevormist, sest analoogseid näiteid on Eestis, aga ka Saksa arhiivides eesti kaitsepataljonide kohta säilinud väga vähe.

36. rinde-kaitsepataljoni alluvusvahetuse selgituseks lühidalt sellest, kes kellele ette kandis. Nagu näha, on tegemist pataljoni läviohvitseri<sup>15</sup> ettekandega Ostlandi riigikomissariaadi korrapolitsei ülemale (*Befehlshaber der Ordnungspolizei für das Ostland*), mis näitab ühtlasi ära administratiivse alluvusvahetuse korra.

Saksamaa poolt okupeeritud idaaladel esindasid okupeeriva riigi võimu erinevad sõjaväe- ja tsiviilvõimukandjad. Tsiviilvalitsuse alla antud okupeeritud aladel ja osaliselt ka väegrupide tagalapiirkondades oli politseifunktsiooni täitmine SS-i ja politseiasutuste ülesanne. Saksa politsei allus SS-*Reichsführer* Heinrich Himmlerile. Riigikomissariatides juhtisid politseivaldkonda kõrgemad SS-i ja politseijuhid (*Höherer SS- und Polizeiführer*), kellele kindralkomissariatides allusid SS-i ja politseijuhid. Nii riigi- kui ka kindralkomissariatides olid oma ülemad ka julgeolekupolitsei ja SD valdkonna ning korrapolitsei jaoks. Eesti korrapolitsei ülem allus paralleelselt SS-i ja politseijuhile Eestis ja Ostlandi korrapolitsei ülemale.

Alates 1941. aasta detsembrist, kui Eesti ala anti tsiviilvalitsuse alla, formeeriti kaitse-

<sup>12</sup> Geistige Betreuung.

<sup>13</sup> Schutzmannschafts-F-Batl.36 – Verbindungsoffizier des Kommandeurs der Ordnungspolizei Estland. Nowogrodek, den 16.8.1942. An den Befehlshaber der Ordnungspolizei für das Ostland, über den Höheren SS- und Polizeiführer Rußland-Nord. Betr.: Ehrfahrungs- und Tätigkeitsbericht bei den Schutzmannschafts-F-Batl.36, zurzeit in Nowogrodek. – ERAF, f. 4, n. 1, s. 9, l. 29, 29–32.

<sup>14</sup> Trofejnye materialy. Dokumenty 36 estonskogo oxrannogo batal'ona (na nemeckom jazyke). – ERAF, f. 4, n. 1, s. 9; Vt. ka ERAF, f. 5SM, n. 1, s. 4, l. 79–80, Spisok ubityx iz 36-go Estonskogo fašistskogo policejskogo batal'ona.

<sup>15</sup> Verbindungsoffizier. Eesti keeles kasutatakse ka „sideohvitseri“ terminit.

pataljone korrapolitsei poolt, mille administratiivne alluvus määrati SS-i Korrapolitsei Peaameti poolt. Operatiivselt allusid pataljonid vastavalt vajadusele kas rindelõigu armeekorpuse juhatajale või diviisi ülemale, väegrupi tagalas tagalapiirkonna juhatajale, julgestusdiviisile või konkreetse operatsiooni käigus moodustatud lahinggrupi staabile või mõnele politsei-ametkonnale tsiviilvalitsuse aladel.

Mõne sõnaga ka ettekandjast. Läviohvitser oli omalaadne Punaarmee poliitkomissari analoog, kes määrati okupeeritud aladel formeeritud üksuste juurde, millel oli kohaliku päritolu juhtkond.<sup>16</sup> Esimeste pataljonide sideohvitserid määrati Saksa politsei-reservpataljonide ohvitseride seast, kuid alates 1942. aasta suvest asendati nad *Ostland*'i korrapolitsei ülema määratud ohvitseridega. Lisaks läviohvitserile oli pataljoni juures veel kaks või rohkem majandusallohvitseri või sõjaväeametnikku. Kui kompaniid tegutsesid eraldi, siis määrati ka nende juurde vajaduse korral Saksa allohvitser.

Läviohvitser pidi eeskirjade järgi olema pataljoni ülema nõuandja taktikalistes ja organisatoorsetes küsimustes, jälgima eeskirjade täitmist ning suhtlema Saksa ametiasutuste ja kõrgemate staapidega. Lisaks informeeris ta *Ostland*'i korrapolitsei juhatajat meeloludest pataljonis, ohvitseride ja allohvitseride ametikohustuste täitmisest, üksuse asukohtadest ja ülesannetest, partisanidevastase võitluse tulemustest, varustuse seisukorrast jms. Ühe sellise ettekande näide on esitatud ka praegusel juhul.

Väga üldistavalt formeeriti 1941. aasta augustist kuni 1942. aasta veebruarini *Wehrmacht*'i 18. armee juhataja Georg von Kühleri korraldusel armee tagala julgestamiseks pataljonisuurused julgestusgrupid (neli sadakonda ehk kompaniid). Eestlastest moodustati julgestusgrupid nr. 181–186, mis tegutsesid Loode-Venemaal 18. ja 16. armee tagala julgestamisel. 1941. aasta augustis moodustati armeedegrupi *Nord* tagalapiirkonna julgestamiseks julgestusdiviiside koosseisus viis kaitsepataljoni (nr. 37–42). Pataljone kasutati kompaniide ja rühmade kaupa sõjaliste objektide ja ühenduste ning sõjavangide valveks, samuti võitluseks partisanidega. 1943. aastast allutati pataljonid otse korrapolitseille. Peaasjalikult vabatahtlikest Omakaitse liikmetest moodustati 1942. aasta alguses seitse kaitse-vahipataljoni (nr. 29–36).

Hiljem toimus veel formeerimisi ja ümberformeerimisi, millel siinkohal lähemalt ei peatu. Kõik nimetatud üksused on algselt n.-ö. abipolitsei staatuses, kuid rindeolukorrast tingituna anti 1942. aasta kevadel käsk, et okupeeritud alade elanikest moodustatud üksusi, mis „osalevad relvavõitluses bolševismi vastu“, tuleb käsitleda kui sõjaväeüksusi. Seda sellepärast, et ühelt poolt olid need üksused end õigustanud, teiselt poolt aga tekitas ebavõrdne seisund võrreldes samasugust teenistust kandvate Saksa üksustega rahulolematust, mida tuli silmas pidada ka enamasti aastase lepingu sõlminud vabatahtlike lähenevat lepinguaja lõppu silmas pidades.

Kõigi kaitsepataljonidega liitunudega sõlmiti teenistuskohustuslepingud, kas tähtajalised või kuni idasõjakäigu lõpuni (Eesti korrapolitsei formeeritud 36. kaitsepataljonis olid aastased lepingud, mis lõppesid 31. detsembril 1942). Vabatahtlikkus oli siiski sõltumata teenistuslepingust näiline ning 1942. aasta sügisest kohustati kõiki kaitsepataljonide liikmeid jääma pataljonidesse määramata ajani.

Eristamaks kohalikest formeeritud üksusi Saksa üksustest pidid armeede juures olevad abipolitseiüksused kandma julgestusgrupi (*Sicherungs-Abteilung; Sicherungsgruppe*) ja mujal (nt. väegrupi *Nord* tagala juhataja juures) kaitsepataljoni (*Schutzmannschafts-Abteilung*) nime. Et kaitsepataljone omakorda üksteisest eristada, tuli lisada rahvuslik päritolu ja number või formeerimise koht. Lisaks sisaldus pataljoni nimes ka viide pataljoni rakendusele: rinde- (*Front, -F-*), vahi- (*Wach, -W-*), tagavara- (*Stamm, -S-*), pioneeri- (*Pionier, -Pi-*), pioneeri-ehitus- (*Pionier-Bau, -Pi-Bau-*).

<sup>16</sup> Eesti Relva-SS-i üksuste puhul näiteks sellised ametimehed puudusid, sest üksuse staap oli komplekteeritud sakslastest ning eesti juhtkonnaga rügementides ja pataljonides teostas järelevalvet kas üksuse adjutant või mõni muu staabi juures olev asjamees.

1942. aastal olid Eestis asuvad üksused üldistavalt vahi- või tagavarapataljonid ning Eestist väljaspool asuvad üksused, mida rakendati rinde tagala julgestamisel, rinde-kaitsepataljonid (lisaks üks pioneeri-kaitsepataljon). Pataljoni nimes olevat liidest „rinde-“ ei tuleks siinkohal võtta sõnasõnalt. Rindele, Punaarmee regulaarüksuste vastu võitlema, ei kavatsenud selliseid kergerelvastuse ja puuduliku väljaõppega üksusi keegi saata. Kui nad sinna ka mingitel segastel asjaoludel sattusid (nagu ka 36. rinde-kaitsepataljon), siis oli tegemist pigem „augutäitega“ ja kuskil rahulikumas rindelõigus. Üldjoontes olid sellised üksused ette nähtud võitluseks partisanide vastu armee või väegrupi tagalas ning sõjaliselt oluliste kommunikatsioonide kaitsel. Kuid vajaduse korral võis neid rakenda ka mitmete muude ülesannete täitmisel, sh. vangide konvoeerimine, laagrite valve jms.<sup>17</sup>

36. rinde-kaitsepataljon kuulus niisiis „teise lainesse“, mis formeeriti juba tsiiviilvalitsuse ajal ja seetõttu oli formeerijaks korrapolitseid. Pataljonide värbamist alustati 1941. aasta lõpus. 29. ja 30. pataljon kavatseti formeerida Tallinnas (30. pataljon pidi saama tagavarapataljoniks), 31. pataljon Rakveres, 32. pataljon Võrus, 33. pataljon Tartus, 34. pataljon Võrus, 35. pataljon Pärnus ja 36. pataljon Kuressaares. Pataljonid allusid administratiivselt korrapolitseile ja kohtualluvuse järgi 1942. aasta veebruarist SS- ja politsei erikohtule.

Et eelnevalt oli komplekteeritud 18. armee eesti julgestusgrupid ja väegrupi *Nord* tagala kaitsepataljonid, siis kõigi korrapolitseid pataljonide formeerimiseks vabatahtlikke enam ei jätkunud. 1942. aasta alguses oli Eesti korrapolitseid ülema andmetel 29. pataljonis 391 meest, 30. pataljonis 149, 31. pataljonis 222, 33. pataljonis 640, 34. pataljonis 123, 35. pataljonis 135 ja 36. pataljonis 69 meest (32. pataljoni kohta korrapolitseid andmeid ei olnud). Seega kokku u. 2000 meest.

Meeste vähesuse tõttu ei formeeritud kõiki pataljone lõpuni või lahkusid need korrapolitseid haldusalast. Eestisse jäid nimetatud üksustest kaitsepataljonid nr. 30, 31 ja 35 (ilmselt ka 32. kaitsepataljon, kuid täpsed andmed puuduvad). Nendest pataljonid nr. 30 ja 35 liideti tagavara-pataljoniks nr. 35. Täiskoosseisulisteks formeeriti pataljonid nr. 29, 33, 34 ja 36, mis tegutsesid erinevate alluvusvahetõttudega Eestist väljaspool. Kaitsepataljonid nr. 29 ja 33 saadeti 1942. aasta kevadel julgestusüksustega täitma Leningradi rindele ning kaitsepataljon nr. 34 allutati *Organisation Todt*'ile ja saadeti vahiteenistusse Pihkva piirkonda. Kaitsepataljon nr. 36 formeeriti 1942. aasta algul ümber rinde-kaitsepataljoniks ja jõudis läbi Valgevene ja Ukraina lõpuks Stalingradi rindele.<sup>18</sup>

Lääne-Eestis ja saartel moodustatud 36. kaitsepataljoni formeerimisel võeti muu hulgas üle saartel asuvad Omakaitse üksused. 8. jaanuaril 1942 likvideeriti Saaremaa Omakaitse täielikult ja kasarmeeritud kompaniid liideti formeeritava 36. kaitsepataljoni koosseisu. See korraldus hõlmas ka Läänemaa Omakaitsele alluvat Hiiumaad, mille üks palgaline kompanii liideti 8. jaanuaril 1942 36. kaitsepataljoniga. Osaliselt liideti 36. kaitsepataljoniga ka 31. kaitsepataljon. 10. aprillil 1942 paigutati pataljon Tartusse, kuhu see jäi väljaõppele kuni 2. augustini 1942. Pataljon oli oma koosseisult üsna iseäralik, oma suure allohvitseride arvu tõttu. Näiteks 25. juulil, nädal enne Valgevenesse saatmist, oli pataljonis 22 ohvitseri, 147 allohvitseri ja 278 sõdurit.<sup>19</sup>

<sup>17</sup> Vt. lähemalt T. Hiio. Estonian Security Groups and Eastern Battalions in German Army in 1941–1944; A. Niglas, T. Hiio. Estonian Defence Battalions/Police Battalions in the German Army Forces. – Estonia 1940–1945. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Edited by T. Hiio, M. Maripuu and I. Paavle. IKUES, Tallinn, 2006, lk. 807–824, 825–876; F. Wilhelm. Die Polizei im NS-Staat. Die Geschichte ihrer Organisation im Überblick, 2., durchgesehene und verbesserte Auflage, Paderborn, 1999, lk. 149–167.

<sup>18</sup> T. Hiio. Eesti üksustest Wehrmacht'i, SSi ja politsei ning Relva-SSi alluvuses Teise maailmasõja ajal. – Väeteenistusest Eestis ja Eestlastest väeteenistuses / Eesti sõjaajaloo aastaraamat I(7) 2011. Peatoimetaja T. Hiio. Eesti Sõjamuuseum. Viimsi–Tallinn; TLÜ Kirjastus, 2011, lk. 204–208.

<sup>19</sup> Mälestusi 36. rinde-kaitsepataljonist (politseipataljon 288). Koostanud Karl Kranich, 1995 (Hauptmann Harald Riipalu märkmed 36. rindekaitse pataljonist, november 1941 – mai 1943). – ERA, f. 4365, n. 2, s. 14a, l. 1–6; Oberleutnant Fabig, Verbindungsoffizier des Kommandeurs der Ordnungspolizei Estland bei 36. ▶

Augusti alguses saadeti pataljon Valgevenesse ning 4. augustil 1942 jõuti Novoželnja raudteejaama, kust jalgsimarsil saadeti 28 km kaugusel asuvasse Novogradoki linna. 11. augustil 1942 andis Minskis asuv Valgevene korrapolitsei ülem pataljonile korralduse seada end transpordivalmis saatmiseks Stalinosse Ukrainas, kuid Novogradokist lahkus pataljon alles 25. augustil ning laaditi 28. augustil Novoželnjast rongile.<sup>20</sup> 6. septembril 1942 jõudis pataljon Tšansekovo raudteejaama Stalino lähedal ja paigutati alates 8. septembrist sõjavangilaagrite valvesse: pataljoni staap ja 3. kompanii 3. rühm olid *Stalag 385* valves Tšistjakovos, 1. kompanii valvas *Stalag 312* Tšansekovos ning 2. ja 3. kompanii *Stalag 385* Katõkis. Sõjavangid tegelesid söekaevanduste taastamisega ning pataljon rakendati nende valvesse töökohtadel.<sup>21</sup>

Ülaltoodud dokument katab niisiis tinglikult ajavahemikku 2. augustist, kui Tartust välja sõideti, kuni 16. augustini 1942, kui ettekanne saadeti. Sellesse vahemikku jäi ka juutide massimõrv Novogradoki piirkonnas. Nagu näha, pole ettekandes sellest sõnagi juttu ning räägitakse hoopis partisanide vastu võitlemisest. Milles see täpsemalt seisnes, pole teada.

Vähesed mälestuskatked osutuvad üksteisele vastu käivateks. Näiteks 36. kaitsepataljoni rühmaülema leitnant Valter Allase sõnul ei kohatud ühtegi partisani ega tehtud ühtegi pauku. Ettekanne lükkab selle väite ümber, näiteks viidatakse ühele langenule ja kahele haavatule (II/2). Samas 3. kompanii võitleja Vassili Arula ei mäleta üldse, et tema kompanii oleks partisanidega võidelnud. Oldud hoopis vahiteenistuses Novogradokis. Arula jutu lükkab omakorda ümber 36. pataljoni ülem Harald Riipalu, kes Novogradoki ajal oli just 3. kompanii ülem. 1943. aasta mais kirjutas Riipalu kokkuvõtte pataljoni lahinguteest ja tema sõnul oli pataljoni peamine tegevus partisanide vastu võitlemine. Kuigi üksikasjalikult ta sellel võitlusel siiski ei peatu. Küll ei kirjuta ta midagi vahiteenistusest, rääkimata osalemisest juutide mõrvamisel.<sup>22</sup>

Tuleb tõdeda, et Novogradoki massimõrva kohta on üldse üsna vähe teada, sh. see, kes selle korda saatis. Ka hukatute arv on esitatud tuhande täpsusega. Lääne kaasaegsed uurijad on süüdistanud nendes konkreetsetes aktsioonides pigem kohapealset Saksa sandarmeediat, üht leedu üksust ja valgevene kaitsepataljoni.<sup>23</sup>

Käesolevas dokumendis on veel üks huvitav vihje. Nimelt on juttu 26-mehelise komando saatmisest 6. augustil 1942 Djatloosse partisanide vastu võitlema (I/2). Just samal päeval olevat tapetud nimetatud asulas 2000 juuti. Võimalus, et need Djatloosse saadetud mehed ei teadnud samal ajal teostatavast massimõrvast midagi, pole eriti tõsiseltvõetav (sama käib ka järgmisel päeval Novogradokis toimunud samalaadse aktsiooni kohta). Teine küsimus on selles, kuivõrd 36. rinde-kaitsepataljoni mehed nendes aktsioonides osalesid.

Käesolevale 36. kaitsepataljoni läviohvitseri ettekandele on viidatud kui tõendile, et 36. rinde-kaitsepataljon tegeles Novogradoki piirkonnas vaid partisanivastase võitlusega. Tegelikult saab dokumendist välja lugeda seda, et pataljon saadeti sinna partisanide vastu võitlema ja 6. augustil oli rühmasuurune komando hõivatud partisanivastase võitlusega Djatlovos (I/1,

► estn. Schutz.-Batl., Erfahrungs- und Tätigkeitsbericht bei dem Schutzmannschafts-Bataillon 36 z. Zt. in Dorpat, 23.6.1942; Hauptmann Gierhake, Verbindungs-offizier d. Schutz.-Batl. 36, Erforderliche Eisenbahn-Wagen für den Transport des Schutz.-Batls. 36, 20.7.1942 (käsikirjaliste parandustega 25.07.1942). – ERAF, f. 4, n. 1, s. 9, l. 49, 57.

<sup>20</sup> Hauptmann Gierhake, Erfahrungs- und Tätigkeitsberichte bei dem Schutzmannschafts-Bataillon 36, 16.8.1942, 15.9.1942. Kdo. Minsk, Fernspruch vom 13.8.42. – ERAF, f. 4, n. 1, s. 9, l. 2, 3, 29; H. Riipalu märkmed, l. 8.

<sup>21</sup> Hauptmann Gierhake, Erfahrungs- und Tätigkeitsberichte bei dem Schutzmannschafts-Bataillon 36, 15.9.1942, 15.10.1942. – ERAF, f. 4, n. 1, s. 9, l. 3, 15.

<sup>22</sup> R. Vósaste. Harald Riipalu lugu. Grenader, Tallinn, 2011, lk. 62, 63, 66, 67. Vt. ka H. Riipalu märkmed, l. 7; V. Allase. Mälestusi koolipäevist, sõjakeerisest ja põgenikelaagrist: aastad 1924–1949. Grenader, Tallinn, 2006, lk. 185.

<sup>23</sup> Vt. nt. W. Curilla. Die deutsche Ordnungspolizei und der Holocaust im Baltikum und in Weissrussland 1941–1944. Ferdinand Schönigh, Paderborn, München, Wien, Zürich, 2006, lk. 372; C. Gerlach. Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941 bis 1944, Hamburger Edition, Hamburg, 2000, lk. 701–702.

I/2, II/2). Lisaks on punktis V/3, viidatud, et pataljon on „eranditult rakendatud partisanidevastasesse võitlusesse“. Kuid see käib pigem ettekande esitamise aja kohta.

Tõe huvides tuleks muidugi nentida, et ka partisanivastane võitlus ise polnud Teises maailmasõjas teab mis „õilis“ tegevus, sest kumbki pool ei tunnistanud omavahelises sõjas tol ajal kehtinud rahvusvahelise sõjaõiguse reegleid. Näiteks Saksa maavägede ülemjuhatus 25. oktoobril 1941 antud „Juhtnõõrid partisanidevastaseks võitluseks“ jätsid otsustuse kinnivõetud partisini või partisaniks olemises kahtlustatava isiku elu ja surma üle sõjaväeüksuse, mitte sõjakohtu pädevusse. Korraldusega 16. detsembrist 1942 vabastas Hitler sõjaväelaste tegevuse partisanidevastases võitluses distsiplinaar- ja sõjakohtuvastutusest jne.<sup>24</sup>

Analüüsidest teiste eesti julgestusüksuste säilinud asjaajamisdokumente, on kindel, et neid ei rakendatud kunagi täies koosseisus partisanivastastel operatsioonidel, alati oli teatud osa kuskil vahiteenistuses (maanteed, raudteed, sillad, sideliinid, laod, sõjavangilaagrivid jm.) ning patrullteenistust käsitletakse kohati ka koos partisanidevastase võitlusega.<sup>25</sup>

See, et 36. rinde-kaitsepataljoni võitlejad otseselt hukkamisel osalesid, ei ole tõenäoline, sõltumata sellest, mida ülekuulamisel räägiti. Kuid seda, et mõni pataljoni allüksus ei võinud osaleda konvoeerimisel ja mahalaskmisoperatsiooni julgestamisel, enam nii kindlalt väita ei saa. Kolmas võimalus on veel see, et juutide ja tsiviilisikute vastu suunatud tegevusel osalesid nad kaudselt (konvoeerisid nad kinnipidamiskohta ja valvasid seda), täpsemalt teadmata, mis toimub. Jättes kõrvale MGB uurimistoimikutes esitatud tunnistused, võib vähemalt Vassili Arula mälestuskatke põhjal eeldada, et juutidest vangide valvamisest osalesid 36. kaitsepataljoni võitlejad küll: „Meie ülesandeks oli valvata vanu ratsaväe talle, kus sees olid inimesed, vangid. Kes ja miks nad seal olid, meie täpselt ei teadnud. Loomulikult liikusid jutud, et seal olid juudid, aga ega meie neid täpselt näinudki, kuna valvasime ainult eemalolevat perimeetrit.“<sup>26</sup>

ENSV MGB uurimistoimikutes nähtub, et mitmed 36. kaitsepataljoni mehed tunnistavad oma osaluse üles, seda nii partisanide vastu võitlemisel, arreteerimisel, valvamisel, konvoeerimisel kui ka mahalaskmisel.<sup>27</sup> Antud juhul ei hakka nendel tunnistustel pikemalt peatuma. Näiteks toimikuid põhjalikult analüüsinud Rauno Vösaste toob kogenud politseiametnikuna välja mitmeid tõsisemaid vasturääkivusi ning leiab, et selliste allikate põhjal pole võimalik küll 36. kaitsepataljoni võitlejate osalust kinnitada. Kuid ka tema ei välista midagi täiesti absoluutselt.<sup>28</sup>

Vaatamata sellele, et uurimistoimikutes kirjeldatud episoodide kohta ei ole võimalik väita, et need ka reaalselt just nii toimusid, ei tasuks toimikuid ajalooallikana ka täiesti maha kanda. Väited täieliku fabritseeringu kohta pole tõsiseltvõetavad, igasuguste kategooriliste väidete esitamisel võiks siin tagasihoidlikuks jääda, sest lõpuks pole dokument selles süüdi, kui lugeja temast ajastu kontekstis aru ei saa ning selle seetõttu võltsinguks või siis vastupidi, täiesti kriitikavabalt sulatõeks kuulutab. Suur osa sellest, mida inimesed ülekuulamisel rääkisid, oli ka tõsi ning seda on võimalik teiste dokumentide ja mälestuste põhjal kontrollida (osaliselt ka 36. rinde-kaitsepataljoni puhul). Kuidas need tunnistused kätte saadi, on juba teine teema, mistõttu ei saa

<sup>24</sup> W. Hasch, G. Friedrich. Der Partisanenkrieg der Sowjetunion und die deutschen Gegenmaßnahmen. – Die Soldaten der Wehrmacht. Herausgegeben. H. Poeppl, W.-K. Prinz v. Preußen, K.-G.Hase. Verlag F. A. Herbig, München, 1998, lk. 230–236. Vt. lähemalt J. von Meien. Der Partisanenkrieg der Wehrmacht während des Russlandfeldzuges im Zweiten Weltkrieg. Diplomica Verlag GmbH, Hamburg, 2014.

<sup>25</sup> Vt. nt. 37. Rindekaitse pataljoni ja kompaniide ülemate päevakäsud. Poliitiliste ja distsiplinaarsüütegude ülekuulamisprotokollid. Ülevaated pataljoni lahingutegevusest ja Omakaitse Jõgeva Ringkonna 1941. a. tegevusest. Avaldused kaitsepataljoni astumiseks. Isikutele väljastatud mitmesugused tõendite ärakirjad. Isikkoosseisu nimekirjad. 04.10.1941–12.11.1943. – ERA, f. 4365, n. 2, s. 15. Vt. ka Kirjavahetus 181. julgestusgrupi isikkoosseisu, ettekannete, teadaannete, õppuste komandeerimiste, vabastamiste, puhkuste jm. asjus 1941–1944. – ERA, f. 75, n. 1, s. 5–10.

<sup>26</sup> R. Vösaste. Harald Riipalu lugu, lk. 67. Vt. ka T. Kümmel. Ainus elav tunnistaja kaitseb 36. eesti politseipataljoni. – Eesti Päevaleht, 05.08.2002.

<sup>27</sup> Vt. nt. ERAF, f. 129SM, n. 1, s. 1575; ERAF, f. 129SM, n. 1, s. 3925.

<sup>28</sup> Vt. R. Vösaste. Harald Riipalu lugu, lk. 60–78.

õiguskaitsega tegelevad asutused neid demokraatlikus ühiskonnas ka süütõenditena kasutada.

Kui lõpetuseks hakata väidetavaid fabritseeringuid hindama, siis võiks küsida, mis oli võltsimise mõte. Süüasja fabritseerimisel võis mingi tähendus olla siis, kui tulemust peeti tarvilikuks rakendada näiteks mingil (pool)avalikul näidisprotsessil. Käesoleval juhul seda ei tehtud. Fabritseeringu aluseks võiks olla ka see, et kvaliteetseks uurimistulemuseks peeti seda, kus süüdistatav end ka süüdi tunnistas. Sellise bürokraatlik-plaanimajandusliku asjaajamise puhul mõistagi peksti vajaduse korral vajaminevad tunnistused lihtsalt välja. Samas ei maksa ka siinkohal teha absoluutseid järeldusi, et asjaajamine toimuski põhimõttel – „andke inimene, küll me talle paragrahvi välja mõtleme“.<sup>29</sup>

Nõukogude uurimisorganite silmis oli kaitsepataljonis teenimisest tegelikult rohkem kui küllalt, et inimest ainuüksi vastava kategooria järgi süüdi mõista ja mitte välja mõelda kõikvõimalikke vandenõusid. „Kodumaa reeturi“ kategooriasse läksid nuginii kõik Saksa armees teeninud, kuid julgeolekuorganitele pakkusid erilist huvi: ohvitserid; 1941. aasta suvesõjast osa võtnud metsavennad ja vabatahtliku Omakaitse liikmed; vabatahtlikult Saksa relvajõududes teeninud mehed; Punaarmee deserteerunud ja hiljem Saksa relvajõududes teeninud mehed; sõjavangi- ja koonduslaagrite vahikomandodes teeninud mehed; vangivalvurid; julgeolekupolitsei töötajad ning muude politseiasutuste juhtivkoosseis; mõnes „karistusüksuses“ teeninud isikud. Viimase punkti alla kuulusid eelkõige kaitse- ja politseipataljonid, Omakaitse *Jagdkommando*’d jms. Nende puhul oli vaja veel eraldi välja selgitada isikud, kes olid võtnud osa „karistusoperatsioonidest nõukogude inimeste vastu“, näiteks olid osalenud partsanide ja põgenenud sõjavangide püüdmisel jms. Nagu näha, vastasid kõik 36. politseipataljonis teeninud mehed vähemalt kolmele tingimusele, kus arreteerimine oli enam-vähem kindel. Karistuse määramisel ei järgitud mingit kindlat reeglit ja maksimumkaristuse võis saada ka tunduvalt väiksema asja eest kui „kodumaa reetmine“.<sup>30</sup>

Nõukogude julgeolekul polnud 1940. aastate lõpus ja 1950. aastate alguses, kui Novogrudoki küsimus oli arutlusel, eesmärgiks omaette massimõrva asjaoludesse täielikku selgust tuua, vaid tõestada sovetlikus leksikas „nõukogude inimeste mõrvamisel osalemist“, ja tol ajal polnud ohvriks olnud juutidel kui eraldiseisval grupil uurimise seisukohalt ka erilist tähendust.

Kõnesoleval juhul on siiski teatavaid viiteid, et see asi on mingis osas tõepoolest agarate uurijate poolt kokku klopsitud. Kõige levinuma versiooni kohaselt sai see alguse Rudolf Mäeoru Saaremaa MGB osakonnas 15. juulil 1948 antud tunnistusest, millega ta tunnistas üles oma osaluse mahalaskmistes. Edaspidi andis ta vastukäivaid tunnistusi, sealhulgas, et liitus pataljoniga alles siis, kui seda enam Novogrudokis polnudki, ning 16. augustil võttis ta üldse oma tunnistuse tagasi, väites, et oli tunnistuse andmise ajal purjus ning teda olevat relvaga ähvardatud. Algne tunnistus võis olla piisav, et alustada teiste asjaosaliste otsimist. Versiooni ei kinnita (või vähemalt polnud see tavapärase), et samas asjas oli töös mitu erinevat uurimist.

Kõnekas on näiteks veel see, et Nõukogude uurimisorganid ei soovinud neile teada olevat ja uurimistoimikutes talletatud materjali 1960. aastatel Iisraeli ja Saksamaa kolleegidega jagada.

Kokkuvõtvalt pole võimalik allikate puudumisel ja olemasoleva teabe vastukäivuse tõttu midagi tõestada ega ümber lükata. Õiguskaitseasutustele ei paku see teema huvi, sest puuduvad autentsed dokumendid, mis oleksid kriminaaluurimisel kasutatavad, samuti on asjaosalised tänaseks surnud ning ka ajaloolastel pole viimastel aastatel olnud midagi olulist lisada. Nii on 36. kaitsepataljoniga seonduv kujunenud pigem veendumuse ja usu küsimuseks, üheks paljudest, mis on seotud Teise maailmasõja ajalooa.

<sup>29</sup> Vt. nt. ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee erianspektsooni materjalide kollektsioon. – ERAF, f. 134SM.

<sup>30</sup> Vt. lähemalt: P. Kaasik. Special contingent – „traitors to the homeland“. – Estonia since 1944. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Edited by T. Hiio, M. Maripuu, I. Paavle. IKUES, Tallinn, 2006, lk. 333–343.